

VILÁG- TÖRTÉNET

5. (37.) évfolyam 2015. 2.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **SZARKA LÁSZLÓ**
A SOKNEMZETISÉGŰ BIRODALMAKTÓL
A MULTIETNIKUS NEMZETÁLLAMOKIG
- **GYARMATI ENIKŐ**
AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA
AZ I. VILÁGHÁBORÚ CENTENÁRIUMÁNAK
ANGOLSZÁSZ TÖRTÉNETI IRODALMÁBAN
- **MILE BJELAJAC**
SZERBIA A NAGY HÁBORÚ KITÖRÉSÉNEK
100. ÉVFORDULÓJA KAPCSÁN KIBONTAKOZÓ
TÖRTÉNÉSZPÁRBESZÉDBEN
- **ÁBRAHÁM BARNA**
A SZLOVÁKKÉRDÉS NEMZETKÖZI DIMENZIÓI
AZ I. VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN
- **SZEMLE**
FARKAS ILDIKÓ, DEMETER GÁBOR ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Skorka Renáta (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

5. (37.) évfolyam 2015. 2.

TARTALOM

A Nagy Háború regionális olvasatai (Szarka László)	165
<i>Tanulmányok</i>	
Szarka László: A soknemzetiségű birodalmaktól a multietnikus nemzetállamokig. Kelet-közép-európai nemzet- és államépítő nacionalizmusok az I. világháború éveiben	171
Gyarmati Enikő: Az Osztrák–Magyar Monarchia az I. világháború centenáriumának angolszász történeti szakirodalmában	193
Mile Bjelajac: Szerbia a Nagy Háború kitörésének 100. évfordulója kapcsán kibontakozó történészpárbeszédben	217
Ózer Ágnes: Szerbiában a helyzet változatlan. Az I. világháború szerbiai megítélése és a legújabb külföldi szakirodalom recepciója	241
Ábrahám Barna: A szlovákkérdés nemzetközi dimenziói az I. világháború éveiben. Historiográfiai áttekintés	257
Kürti László: Identitás és propaganda Manno Miltiades I. világháborús művészetében	289
Gabriela Dudeková: Család és túlélési stratégiák az I. világháborúban. Hosszú távú változások a szlovák társadalomban	311
<i>Szemle</i>	
Kokugagu a Meidzsi-kori Japánban. A modern japán nemzettudat kialakulása (Farkas Ildikó)	333
A Balkán-háborúk képe a francia szakirodalomban (Demeter Gábor)	338
Az albán tűzfészek szerepe a világháború kirobbanásában (Demeter Gábor)	341

Jelen számunkat szerkesztette: Szarka László

Család és túlélési stratégiák az I. világháborúban

Hosszú távú változások a szlovák társadalomban¹

A II. világháború – társadalmi, politikai és geopolitikai következményeinek súlyosságával, valamint brutalitásának mértékével – elfedte a később „első világháborúnak” elnevezett Nagy Háború emlékezetét őrző rétegeket. A Nagy Háborúnak kevesebb figyelem jut, s ez egyaránt érvényes a családi emlékezet, a nyilvánosság emlékezete és a hivatalos emlékezet tekintetében, a történettudományét is beleértve. Ebben kétségkívül szerepet játszik az időbeli távolság és a nemzedékek közötti átjárás korlátozottsága – a második világháborútól eltérően az elsőnek már nincsenek élő tanúságtevői és résztvevői, akik közvetlen befolyást gyakorolhatnának az I. világháború jelenkori képének alakulására. Arra, hogy a két háború emlékezete miként formálódott, és hogyan értelmezte s értékelte őket a történetírás, döntő tényezőként a háború utáni konkrét politikai helyzet és a politikai rendszer jellege gyakorolt befolyást. Az pedig, hogy az egyes európai nemzeti történetírások hogyan változtatták a két világháború jelentőségével kapcsolatos felfogásukat, nagymértékben függött a korabeli politikai helyzettől is, valamint azoktól a törekvésektől és pozícióktól, amelyeket egy konkrét ország – illetve egy nemzet mint a történelem objektuma – Európa háború utáni elrendezésének keretében elért.

A csehszlovák és a szlovák történetírás az I. világháborút a szlovákok és Szlovákia történelmének jelentős választóvonalaként, a nemzeti identitásért vívott harc döntő fordulataként értelmezte. A Csehszlovák Köztársaság megalakulása azt jelentette, hogy a rendi társadalom demokratikus köztársasággá változott át, a soknemzetiségű birodalmat pedig a nemzeti elvre alapozott államok váltották fel.

A hivatalosan megformált és fenntartott emlékezetben a Nagy Háború annak a küzdelemnek a betetőzésével forrt össze, amelyet a csehek és a szlovákok a nemzeti önállóságért vívtak, s melyben az „új köztársaság megteremtői”: a hazai és a külföldi ellenállási mozgalom képviselői, valamint a legionáriusok játszották a főszerepet. Ez az emlékezet logikus módon vált az új csehszlovák állam identitását építő és erősítő alkotóelemmé. Az elsősorban a nyugat-európai történészek által feltett kérdés, vajon a Nagy Háború a „nyugtalan” 20. század katasztrófáinak a kezdetét jelentette-e, s hogy mindenekelőtt „katasztrófa” volt-e vagy „katalizátor”, a

¹ Jelen tanulmány a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete „Centrum Excelentnosti Slovenské dejiny v dejinách Európy” elnevezésű projektje keretében készült.

csehek és a szlovákok történelme szempontjából ebben az értelemben indokolatlan: számukra egy győzelemmel végződő történetről van szó.

A külföldi történettudomány főleg a legutóbbi évtizedben egy sor jelentős és ösztönző kutatást végzett el az I. és a II. világháború történetének és következményeinek mélyebb megismerése érdekében. A korábbi, főleg a két háborús konfliktus katonai-diplomáciai és politikai-gazdasági hátterének, valamint következményeinek feltárására irányuló szakirodalommal szemben a hangsúly jelentős mértékben a szélesebben értelmezett szociális és kulturális (eszmei, mentális) aspektusokra helyeződött. A kutatás optikájának minőségi változását egyfelől az idézte elő, hogy a történetírás figyelme a politikatörténet irányából a társadalomtörténeten át a kultúrtörténeti, illetve a korszerű társadalomtörténeti elgondolások felé fordult, ugyanakkor pedig a hidegháború befejezése után Európa politikai fejlődésének az átértékelésére is sor került.

A kortársak, a politikusok és a történészek már röviddel az I. világháború befejezése után foglalkozni kezdtek a háború történelmi szempontú értékelésével. A közös témát – arra való tekintet nélkül, hogy az egyes nemzeti történetírások győzelemként vagy traumaként jelenítették-e meg a Nagy Háborút – a háborúért, illetve a kirobantásáért viselt felelősség kérdése jelentette. A háború kitörésének politikai és hatalmi okait elsősorban a politikai élet és a diplomácia prominens szereplői igyekeztek megmagyarázni, leggyakrabban saját apologetikus álláspontjuk alapján. Emlékiratok egész sora született, amelyeket úgy fogalmaztak meg, mint a Habsburg-monarchia romjain létrejött új államokért vállalt szenvedés és az értük vívott hősi harc tanúságtételeit. A múlt század húszas és harmincas éveiben láttak napvilágot az első olyan elemzések, amelyek a háborúnak a gazdaságra, az ellátásra, valamint a háború alatti élet különböző aspektusaira – például a kriminalitásra, foglalkoztatottságra stb. – gyakorolt hatásával foglalkoztak, ezek az írások azonban kivételek voltak.² Az I. világháború jelentőségének értékelésében és a II. világháborúnak az első folytatásaként való értelmezésében (úgy tekintve az utóbbira, mint a versailles-i békerendszer körüli megoldatlan viszályok következményére) a múlt század hatvanas éveinek végéig a hatalmi-politikai kérdések domináltak.

A háborúval és értékelésével kapcsolatos szemléletmód jelentős változását eredményezték az 1970-es években lezajlott kutatások, amelyek a történetírásban fokozatosan érvényre jutó társadalomtörténeti és társadalom-antropológiai elképzelésekre adott válaszreakciók voltak. A brit, francia és német történészek a háború szociális következményein túlmenően (demográfiai változások, a foglalkoztatottság szerkezetének változásai stb.) annak szükségességét hirdették, hogy „alulnézetből” is vizsgálják meg a történeteket, a harctéren és a hátszágban zajló mindennapi életet, a háború forgatagába került „egyszerű ember” élményeit és tapasztalatait, tehát a rendkívüli háborús helyzetben folyó élet szociokulturális aspektusait

2 Az amerikai *Carnegie Endowment for International Peace* alapítvány égisze alatt nagyszabású projekt jött létre, amely a háború gazdasági és szociális viszonyainak elemzését tűzte ki célul. A német nyelvű, *Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkriegs, Deutsche Serie* című sorozat keretében 11 kötet látott napvilágot (Stuttgart, 1927–1932); az Osztrák–Magyar Monarchia történelmével az *Österreichische und Ungarische Serie* 13 kötete foglalkozott (Wien, 1923–1932).

tartva szem előtt, s figyelemmel a lakosság különböző társadalmi csoportjainak helyzetére (katonák, hadifoglyok, nők, gyerekek stb.). Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatánál a kevésbé hagyományos, főleg személyes jellegű források kerültek előtérbe – a visszaemlékezések, naplók, levelek, a kortársak elbeszélései. Az 1980-as és kivált az 1990-es évektől a kutatás a mentalitások problémakörére, a háborús élmény hatásának a mértékére és a kortársak eszme- és értékrendszerére irányul. Már nem az áll az érdeklődés középpontjában, hogy miként reagáltak az értelmiségiek és a művészek a háborús eseményekre és következményeikre („elveszett nemzedék”), hanem az, hogy milyen változások következtek be az „egyszerű polgárok” magatartásában és lojalitásában.

Az I. világháború kutatásának említett paradigmaváltása nem csupán új szempontok és tények sokaságát tárta fel, hanem néhány meggyökeresedett megállapítás korrigálását is lehetővé tette. A legfontosabb kiigazítások egyike annak megkérdőjelezése, hogy a háború kitörésekor mekkora is volt valójában a lelkesedés mértéke és a harckészség; fontos volt továbbá a hagyományos értékeket és eszmei nézeteket meggyengítő tényezők feltárása. A háború kitörésének nyolcvanadik és kilencvenedik évfordulója alkalmával megnőtt az érdeklődés ezen témák iránt, ez pedig további kérdések ösztönzőjévé vált – az utóbbiak főleg az emlékezés módjaihoz és a háború emlékezetének az emlékművek, ünnepek stb., illetve a történettudomány általi alakításához, valamint a két világháború összehasonlításának kísérleteihez kapcsolódtak.³ A szlovák és a cseh történettudományban csak lassan indultak meg az ilyen irányú kutatások, és az I. világháború továbbra is a ritkábban vizsgált témakörök közé tartozott.⁴ A háború kitörésének centenáriumiára azonban új szemléletű munkák jelentek meg.⁵

Éppen a háború és a család témája, valamint az, hogy milyen hatással voltak a háborús helyzet és hadi események az emberi társadalom alapvető intézményének tartott családra, teremti meg a teret az I. és a II. világháború összehasonlítására (de nem csupán arra), s az összehasonlítás lehetővé teszi egyetemes érvényű kérdések kidolgozását arra nézvést, hogyan viselkedik az ember rendkívüli helyzetekben. Jelen tanulmány célja annak bemutatása, hogy az I. világháború milyen befolyást gyakorolt a családra. Két főbb kérdéskört vizsgálók: a rendkívüli háborús helyzet közvetlen hatását a családra, beleértve a háború jelentőségét a családban lezajlott folyamatok szemszögéből, s figyelembe véve a 19. század utolsó harmadában kibontakozó és a 20. században érvényre jutó hosszú távú trendeket; illetve azt, hogy az egyének, valamint a családot is magukban foglaló csoportok milyen stratégiákhoz folyamodtak a túlélés érdekében a háború folyamán.

3 A nyugat-európai történettudománynak az I. világháborúval kapcsolatos álláspontját illetően lásd: Krumeich, 1993. 11–24.; Reimann, 2004; Hirschfeld, 2004a; Krumeich–Hirschfeld, 2014. A francia kutatások állásáról és irányultságáról lásd: Audoin-Rouzeau–Becker, 2000. A komparatiztika lehetőségeit illetően: Hirschfeld, 2004b.

4 Például Kováč et al., 2008; Šedivý, 2001; Gebhart–Šedivý, 2001.

5 Kučera, 2013; Lenderová–Jiránek–Halířová, 2015; Vitek, 2014; Zafková, 2013.

„A család válsága” vagy a háború hatása a hagyományos családra

A két világháború között keletkezett eszmefuttatások és tanulmányok Csehszlovákia és a többi európai ország tekintetében is „a család általános válságát” hangsúlyozták, melyet a kortársak a háború következményeként magyaráztak, főleg a nők helyzetének a családon belüli változása és a „morál elvesztése” szempontjából. A szerzők leginkább arra mutattak rá, hogy a háború alatt megbomlottak a családon belüli kapcsolatok és fellazult a (szexuális) erkölcs. S úgy látták, hogy ez a háború utáni időszakban is veszélyeztette a házasság intézményét és a hagyományos (patriarchális) családi értékeket. Ezen nézetek képviselői azokra a negatív társadalmi következményekre reagáltak, amelyek a háborúnak a családra gyakorolt közvetlen hatásából fakadtak. A szóban forgó következmények okait a háború alatti hétköznapi élet tanulmányozása révén rekonstruálhatjuk.

A háború közvetlen hatása a családra

A Nagy Háború – mint új típusú, korszerű technikát alkalmazó, a totális háború jellegzetességeit mutató fegyveres összecsapás – egyik sajátos vonását az a tény jelentette, hogy gyakorlatilag minden családot érintett. A produktív korban lévő férfiak bevonulása az általános hadkötelezettség alapján és tartós hiányuk a polgári életben megzavarta az életkori és családi ciklusokat. A házasságkötések és a születésszám nagyarányú csökkenése, az emberéletben keletkezett veszteségek és az egészségkárosodások változásokat okoztak a demográfiai fejlődésben, s ezeknek a folyamatoknak a következményei a háború utáni idősokra is sokáig rányomták a bélyegüket.

Miközben a házasságkötési ráta a háború előtt a szlovák többségű megyékben 8,1-8,2 volt (ezer lakosra), a háború alatt ez gyorsan 4,4-re csökkent. A legalacsonyabb értékek 1915-ből (2,3) és 1916-ból (2,8) származnak.⁶ Emellett fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az említett mutatók alacsonyabbak voltak a magyarországi átlagnál. Az országban az 1000 főre eső házasságkötések száma 1906 és 1910 között 9,1 volt, 1913-ban pedig 9,2; ez a ráta 1914-ben 7,2-re csökkent. A következő években pedig így alakult: 1915: 3,2; 1916: 3,4; 1917: 4,1; 1918: 6,9.⁷ A háború alatt a születések száma is hasonló visszaesést mutatott. Az 1913. évi adatokhoz viszonyítva (100%) a mai Szlovákia területén a születésszám 1915-ben 71%-ra, 1916-ban 52%-ra, 1917-ben 49%-ra, 1918-ban pedig 44%-ra csökkent.⁸

A fentebb ismertetett tényezők önmagukban nem tudják reálisan visszatükrözni a demográfiai változásokat, számításba kell még venni, hogy a háború milyen egyéb egészségügyi következményekkel járt együtt (rokkantság, a spanyolnátha és a tuberkulózis terjedése), valamint milyen messze ható következményeket okozott a népesség lélekszámának alakulásában és a társadalom fejlődésében a háború utáni időszakban. E változások jellege és hatásuk időtartama csak a modern

⁶ Šprocha-Tišliar, 2008. 34.

⁷ Jelentés és évkönyv, 1924. 17.; Pap, 1934. 224.

⁸ Jakešová, 2008. 165.

szlovák demográfia legújabb eredményeinek felhasználásával ismerhető meg. A házassági kedv tekintetében azt látjuk, hogy a háború után erősen megnőtt a házasságkötések száma: 1919-ben volt a legmagasabb. A statisztikák azt is rögzítették, hogy a frigyre lépő személyek idősebbek voltak a házasulandók máskori átlagos életkoránál, ami aláhúzza azt a tényt, hogy a háború idején „elhalasztották” az esküvőket a háború utáni időkre. Az újból házasságra lépő özvegyek száma is megnőtt. A háború után egy úgynevezett kompenzációs szakasz következett, amelyben a házasságkötési ráta 1000 lakosra számítva elérte a 16,47-ot (a 10 feletti érték 1921-ig megmaradt), s majd néhány év múlva végül eljutott a háború előtti értékekig, 1923-tól, illetve 1925-től pedig az 1000 lakosra jutó 9 házasságkötés környékén stabilizálódott.⁹ Ugyancsak fontos tényező volt, hogy az I. világháború alatt csökkent a születések száma, ami a gazdasági válsággal együtt az 1930-as évek elejétől a házasságkötések számának csökkenését idézte elő. Kevesebb volt ugyanis azoknak a háború alatt született fiataloknak a száma, akik ekkor jutottak a házasságkötési korba.¹⁰

Miként már jeleztük, a legújabb szlovákiai demográfiai kutatások egy másik, a hagyományos patriarchális családmódel megőrzése szempontjából kedvezőtlen jelenséget is igazolnak, nevezetesen azt, hogy a háború után a *nők létszámbeli fölényben voltak a népességen belül*. Ezt a fölényt minden kétséget kizáróan a produktív korú férfiak háborúban való elhalálozása okozta. A házasság szempontjából leginkább érintett, 18–30 éves korosztályon belül a nők egészen 1932-ig létszámfölényben voltak, és a két világháború közötti időszakban (1919–1937 között) mindvégig domináltak. A potenciális menyasszonyok számbeli fölénye a potenciális vőlegényekkel szemben azt jelentette, hogy a nőket nagyobb mértékben fenyegette annak kockázata, hogy nem találhatnak maguknak házastársat, mint a férfiakat.¹¹ Ez is igazolja azt a megállapítást, hogy a fennálló demográfiai viszonyok is hozzájárultak a „család válságához”, mivel a számbeli túlsúly következtében a nők egy meglehetősen nagy csoportja számára elérhetetlenné vált, hogy feleségként és anyaként a hagyományos modell keretében töltse be „küldetését”.

A háború alatt a kortársak számára sokkal láthatóbb és közvetlenebb volt azoknak a gazdasági és társadalmi változásoknak családra gyakorolt hatása, amelyek a rendkívüli háborús körülmények, rendszabályok következményeként mentek végbe. A férfiak katonai szolgálata egyet jelentett a családfenntartó elvesztésével, és a család életszínvonalának rendkívül gyors süllyedését a háború idején fizetett családi pótlékok sem tudták ellensúlyozni, miként a többi, a stabilitás és a társadalmi béke megőrzését célzó szociálpolitikai intézkedések sem, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchiában egyébként még hatástalanabbnak bizonyultak, mint másutt. A férfiak hiánya a családokon belül és a férfi munkaerő hiánya a gazdaságban megváltoztatta a családon belüli munkamegosztást, ami végső soron a család mindennapi életét is befolyásolta. A nőknek egyaránt pótolniuk kellett a fér-

⁹ Šprocha–Tišliar, 2008. 34–50.

¹⁰ Uo. 49.

¹¹ Uo. 53., 69.

fiakat a háztáji gazdaságban, és munkaerő-tartalékként meg kellett jelenniük az addig jellemzően férfiakhoz kötődő foglalkozási ágakban. Emellett az iparban és a háztáji gazdaságokban is teret nyert a gyermekmunka. A nők gyakran átvették a családfenntartó szerepét, tevékenységük a gazdasági életben fontossá vált, és ezáltal megnőtt a döntési jogkörük és a tekintélyük is a családon belül. Ebből a szempontból az első világháború – a másodikkal összehasonlítva – valóban minőségi változást hozott. A nő felelőssége a család létfeltételeinek biztosításáért, az alternatív jövedelmi források felkutatásának kényszere, annak szükségessége, hogy a nő vagy a legidősebb fiú „ideiglenes családfővé” váljon – mindez a férj és az apa férfiúi tekintélyének megrendüléséhez vezetett.

A családra gyakorolt hatás tekintetében nem kevésbé voltak fontosak a *háború lélektani és erkölcsi következményei*, tehát az értékrendben és az emberi magatartások terén bekövetkezett változások. A bevonult férfiak közvetlen harctéri élményei, az erőszakkal és a halállal való szembesülés, valamint a katonai kiképzés során a tisztiek elitizmusáról és felsőbbrendűségéről szerzett tapasztalatok, a megszokott társadalmi, s ezen belül a családi kötelekekből való kiszakítás a katonák mentális képleteit és világnézeti orientációját is megváltoztatták. A háború által előidézett rendkívüli körülmények és negatív jelenségek frusztrációt váltottak ki és az etikai értékek megkérdőjelezését vonták maguk után, mindez pedig a hátszág lakosságát is erősen befolyásolta.

A hadba vonult katonák magatartása – amely a levelezésüknek és részben a visszaemlékezéseknek köszönhetően nyomon követhető – a kényszerűen elhagyott család sorsa miatti aggodalmakat tükrözte. A családokból hiányoztak a férfiak, és ez nemcsak a családon belüli tekintélyüket csorbította, hanem a házasságon kívüli kapcsolatok és a belőlük született gyerekek számát is szaporította. Különösen nem kívánatosnak tekintették a nők és a hadifoglyok szexuális – és kívált házasságon kívüli – érintkezését, ami főleg vidéken volt viszonylag gyakori jelenség. A háború utáni viták és a háború alatt megingott morál miatti aggodalmak jellemző jegye volt, hogy azt hangsúlyozták: a nők szexuális erkölcsét meg kell őrizni, miközben a prostitúció, valamint a nemi betegségek és a szexuális erőszak szaporodásának említése a katonasággal kapcsolatban tabunak számított a nyilvános vitákban. A katonai és a polgári igazgatási hivatalok belső előírásai – például a házasságkötések meggyorsítását, a házasságon kívül született gyerekek törvényesítését célzó rendeletek, a katonáknak a nemi betegségektől való megvédését szolgáló instrukciók – arról tanúskodnak, hogy a felsorolt jelenségek a mindennapok állandó részei voltak.

Azok, akik azt tartották, hogy a család válságba került, elsősorban olyan jelenségekre gondoltak, mint a férfi tekintélyének a meggyengülése – és nemcsak a feleség, hanem a gyerekek viszonylatában is –, a nők házasságon kívüli kapcsolatai, a házasságon kívül született gyerekek számának növekedése és a család felbomlása. A kortársak s főleg a bevonult katonák számára a háború éveiben épp a család jelentette a „régir rendhez” való visszatérés reményét és morális biztonságát az ideiglenes rendkívüli állapot megszűnése utáni időkre nézvést. Az említett tényezők azonban lehetetlenné tették a háború előtti viszonyokhoz való automatikus visszatérést. A mindennapi családi élet normalitásának visszaállása a hosszú ideig tartó

elszakítottóság, a háborús élmények és tapasztalatok után akkor is problematikus volt, ha a hazatérő férj és apa nem szenvedett el komolyabb testi vagy lelki károsodást. Ahogy a német kutatások feltárták, a katonák visszatérését családjuk körébe gyakran addig ismeretlen konfliktusok kísérték, és nem csupán ott, ahol házasság kívül született utód okozott problémát. A férfinak mint családfőnek a hosszú távolléte szociális vákuumot és a társadalmi szerepek megváltozását idézte elő a családon belül, s az utóbbiakat nem volt egyszerű – és sokszor nem is volt lehetséges – megújítani.¹²

A háború hosszú távú hatásai

Hogy ha az I. világháborúnak a családra gyakorolt közvetlen hatását megfogalmazó megállapításokat a hosszú távú folyamatok szempontjából is összefüggésbe hozzuk a család 20. századon belüli fejlődésével, néhány korrekciót kell elvégeznünk. Nem az I. világháború volt mindannak a változásnak az oka, ami a családra rávetült, beleértve a család válságát és a családi, valamint a nemi szerepek (gender-kötélekek) meglazulását a hagyományos patriarchális családon belül: ez annak dacára sem volt így, hogy a háborút a kortársak ebből a szempontból markáns minőségi választóvonalként érzékelték. Például a nők létszámbeli fölénye, amelyet a két világháború alatt a férfiak megnövekedett mortalitása tovább fokozott, hosszú távú, legalábbis a 19. század közepétől érvényesülő trend volt. A nők fokozódó számbeli fölénye az élet civilizációs körülményeinek és főleg egészségügyi feltételeinek köszönhetően alakult ki.¹³ A produktív korú férfiak megélhetési okokból történő kivándorlása ezt még inkább fokozta (s nem csupán a szlovákok lakta területek esetében).¹⁴

Tény, hogy a nők családon kívüli foglalkoztatása és ezáltal a gazdasági függetlenségük növekedése – ami a háború idején meggyorsult – a családon belüli patriarchális viszonyok meggyengülését hozta magával. A kortársak tanúságtételei is azt bizonyítják, hogy a nők és családjuk tagjai is csak kényszerű és ideiglenes jelenségnek tartották a nők fizetett állásokba kerülését. Az alsóbb rétegekből származó nők foglalkoztatottságának aránya azonban már a háború előtt meglehetősen magas volt. A háború utáni időszakban számos nő arra kényszerült, hogy megmaradjon a fizetett munkahelyén, és biztosítsa a család egzisztenciáját. Ennek elsősorban a háború utáni gazdasági válság volt az oka, s csak kisebb mértékben, hogy elhalálozás vagy rokkantság miatt hiányzott a férfi családfenntartó. E téren mindkét világháború a már megindult folyamatok katalizátoraként hatott.

12 Heinemann, 2004. 31–32. A családfő tekintélye csökkent a gyermeknevelésében is. Erre lásd: Donson, 2010; Audoin-Rozeau, 2014.

13 Horská, 1990. 398–399.

14 Alapvető információkként az 1900. évi adatokat közöljük: a népszámlálás szerint Szepes megyében 1000 férfit 1113 nő jutott; Zemplén megyében 1126, Abaúj-Torna megyében pedig 1123. A legkedvezőtlenebb helyzet a következő megyékben alakult ki: Trencsén (1162), Sáros (1135), Liptó (1102) és Árva (1101). Lásd: *Štatistika Slovenska*, 1912. 94.

A nyugat-európai történetírás bizonyos megállapításait a közelmúltban korigálták. Az I. világháborút mind ez ideig úgy értékelték, mint korszakhatárt, mint fordulatot, amely magával hozta a nők bejutását a fizetett munka világába. A háború ezáltal végleges áttörést jelentett a nők emancipációjában, melynek betetőzéséként a háború után a nők választójogot kaptak. A legújabb kutatások azonban megkérdőjelezték, hogy a nők a háború alatt tömegesen álltak volna munkába (főleg az iparban). Jóllehet a propaganda hangsúlyozta a női munkaerő intenzív kiaknázását a gazdaságban, a valóságban az ipar területén alkalmazott nők száma nem mutatott rendkívüli növekedést. Az újabb elemzések – amelyek a háború előtti, alatti és utáni helyzetet hasonlították össze – arra mutattak rá, hogy a nők hadiipari foglalkoztatottsága sem Németországban, sem az európai országok többségében nem mutatott meredek növekedést. A németországi nők megjelenése a nehéziparban és a fegyvergyártásban a háború alatt nem volt egyéb, mint a munkaerő átcsoportosítása a textilipar területéről, ahol már a háború előtt is meglehetősen nagy százalékarányban foglalkoztattak nőket. Az alsóbb rétegekből származó, alacsony szakképzettségű nők esetében hasonló megállapítások tehetők az iparosodott cseh országrészek és a Lajtán túli területek vonatkozásában is: a birodalom ezen részében a férjzett munkásnő meglehetősen gyakori jelenségnek számított. Bizonyos fókig ugyanez állapítható meg a 19–20. század fordulójának Magyarországról.

A háború által hozott újdonság abban rejlett, hogy a középrétegekhez tartozó nők olyan foglalkoztatási ágakban és posztokon is láthatókká váltak, ahol addig a férfiak domináltak.¹⁵ Az iparilag fejlett országok esetében is beigazolódta a régiókkal kapcsolatos kutatások megállapításai, melyek szerint a nők a munkába állását ideiglenes kényszernek tekintették, s ahol azt a gazdasági viszonyok lehetővé tették, a háború után a nők otthagyták munkahelyeiket. Miként már említettük, a nők egy része továbbra is kénytelen volt részt vállalni a család egzisztenciájának biztosításából. S éppen a magasabb szakképzettségű nők szóban forgó rétege jelentette a legfontosabb minőségi és mennyiségi különbséget a nők foglalkoztatóságában a háború előtt és után – és éppen ők ütköztek a legnagyobb akadályokba, amikor szakmai érvényesülésüket keresték, illetve meg akarták tartani pozíciójukat.

A nők munkába állítását a háború folyamán a propaganda is úgy értelmezte, és hivatalosan is úgy ismerték el, mint a hazának tett szolgálatot, mint a férfiak hadkötelezettségének megfelelőjét, s ezzel érvényét veszítette a nők politikai emancipációja elleni utolsó, addig megkérdőjelezhetetlen ellenérv: az, hogy a nő nem teljesít katonai szolgálatot. A nők társadalmi, illetve családon belüli helyzetére nézvést sokkal messzebbre ható és még kevésbé visszafordítható következményekkel járt, hogy kiszélesedtek számukra a tanulás lehetőségei. Ebben egyaránt szerepet játszott a magasabb fokú szakképzés reformja, s hogy a Monarchiában a nők a háború előtt és alatt is folytathattak egyetemi tanulmányokat. Ennek eredményeként

15 A németországi helyzetre Daniel, 1993. 132–137. A nők háború alatti foglalkoztatottságának és foglalkoztatottságuk következményeinek kérdéséhez Európa (s főleg Nyugat-Európa) tekintetében lásd: Abramsová, 2005. 289–314.; Daniel, 2014; Lee Downs, 2014; Grayzel, 2014.

a nők viszonylag nagy számban tettek szert középiskolai és egyetemi végzettségre, a háború után pedig igyekeztek a képzettségüknek megfelelően érvényesülni.

A nők emancipációjának szemszögéből a Nagy Háború jelentősége abban rejlett, hogy rácáfolt a nők társadalmi küldetésével kapcsolatos sztereotípiákra: az elit konzervatív képviselői is méltányolták a nők érdemeit a hadigazdálkodásban s a rendszer iránti lojalitásukat, és emeltek szót, hogy a nők jelenjenek meg a közszférában, mi több, kapjanak választójogot. Éppen a „haza szolgálatában” szerzett érdemek törték át azokat a felfogásbeli gátakat, amelyek a nőknek a társadalmon és a család privát szféráján belüli hagyományos küldetéshez kapcsolódtak. A Csehszlovák Köztársaságban a nők választójogot kaptak, a nemek egyenlőségét pedig maga az alkotmány rögzítette, ami a családjog, tehát a mindennapi élet terén is éreztette a hatását.¹⁶

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy az I. világháború milyen mértékben bontotta meg a családon belüli patriarchális viszonyokat, hangsúlyozni kell, hogy a háborúnak a férfi családon belüli tekintélyét megrendítő hatása városi környezetben nyilvánult meg markánsabban. A vidéki földműves családokban – ahogy azt a visszaemlékezések, a levelek és a szépirodalmi művek is tanúsítják – a döntési jogköröket átmenetileg a tágabb család legidősebb tagjai (após, sógor) vették át, vagy esetenként már korábban is gyakorolták őket. Másfelől azt is látni kell, hogy az élelmiszerek és más alapvető létszükségleti cikkek beszerzési lehetőségeinek, valamint a pénzügyi forrásoknak a felkutatásában a nők kulcsfontosságú szerepet játszottak, számos esetben először döntöttek pénzügyekről, ez pedig jól láthatóan erősítette önálló ténykedésüket és a családon belüli befolyásukat. Az idősebb gyerekek is az önállósodás ugyanilyen folyamatán mentek keresztül, gazdasági függőségük is meggyengült. Erre a jelenségre a kortársak már a háború alatt felhívták a figyelmet: nem is azt bírálták, hogy az iparban megnőtt az ifjúság foglalkoztatottsági aránya, hanem a tény, hogy aránytalanul magas keresethez jut, s ezáltal helytelen irányban fejlődik az öntudata, ami „anarchiához” vezet a családon belül. Az ifjúság és a család moráljára sokkal negatívabb – de propagandisztikus okokból nem emlegetett – hatást gyakorolt a felnőttkort még el nem ért fiúk állam által támogatott, szervezett toborzása a katonai és félkatonai alakulatokba.

A háború a szexuális kapcsolatok moráljára erős hatással volt. Az „erkölcsök meglazulásával” kapcsolatban az derült ki, hogy a nők erkölcsösségének megkérdőjelezése a háború alatt, majd utána inkább egyfajta reakciót jelentett a nők tovább folytatódó foglalkoztatására, főleg pedig a patriarchális rend megőrzését célzó intellemként kellett hatnia. Több kutatás is kimutatta: a szexualitást érintő, korábban tabusított, de a háború után már nyíltan kezelt, a „hagyományos értékek felforgatásaként” jellemzett és „új szexuális kapcsolatokként” aposztrofált jelenségek (szexuális kötetlenség, hűtlenség, homoszexualitás)¹⁷ kihívást jelentettek a férfiúi identitás számára, hogy milyen választ is adjanak a háború alatti és utáni reali-

16 A nők jogállásáról Csehszlovákiában a két világháború között, különös tekintettel a szlovákiai viszonyokra lásd: Dudeková, 2010.

17 Közép-Európában főleg Sigmund Freud és egy német szexológus, Magnus Hirschfeld elméletei találtak visszhangra.

tásra.¹⁸ A két világháború közötti időszakban oly gyakran terítékre került „kettős morál”, amelyet néhány szerző újdonságként és a háború nem kívánt következményeként értelmezett, a korábbi korszakokban is létezett, és akkor is ugyanúgy bomlasztóan hatott az erkölcsre és a család életére. Az orvosok és a szociális szférában tevékenykedő emberek legalábbis a 19. század közepétől már felhívták a figyelmet erre a jelenségre, és náluk is határozottabban tették ezt a nőmozgalmak képviselői a 19–20. század fordulóján, amikor a házasságjog liberalizálását követelték (főleg a házasságon kívül született gyerekek egyenjogúsítását és a házastársak elválásának lehetőségét), illetve a házasság válságával érveltek, rámutatva a „vadházasságok” létezésére és a házasságon kívüli kapcsolatok elterjedtségére.

A család intézménye a 20. század folyamán meggyengült, s ennek okai a család szerepének megváltozásában és főképpen a családi közösségen belüli viszonyok fokozatos demokratizálásában rejlenek. Ezenkívül a társadalom szekularizációja is vitathatatlanul szerepet játszott. A családi együttélés új formáinak főleg a 20. század közepétől tapasztalható elterjedése (házasságkötés nélkül együtt élő partnerek gyerekekkel, egy szülő gyerekekkel, az egyfős háztartások számának növekedése) inkább a család különböző formáinak funkcióváltozásáról tanúskodik, mintsem a családnak mint alapvető társadalmi intézménynek a meggyengüléséről vagy megszűnéséről a veszélyéről.

A család Európán belüli fejlődését vizsgáló legújabb összehasonlító kutatások szerint a 20. században a következő jelenségek és folyamatok voltak a családon belüli kapcsolatok meggyengülésének legfőbb tényezői és okai: 1. a gazdasági változások – mindenekelőtt az iparosítás, a nők foglalkoztatottságának növekedése, a szolgáltatások szektorának kiterjedése (ezek a jellegzetesen városhoz kötődő folyamatok az urbánus közegben megingatták a nukleáris család egyöntetű túlsúlyát, vidéken azonban ez a folyamat kisebb intenzitással zajlott); 2. a nők családon belüli helyzetének változása mint foglalkoztatásuk következménye (a fizetéssel járó munka lehetővé tette, hogy felszabaduljanak a férjtől és a tágabb családtól való függőség alól, miáltal sor került a társadalmi nemi szerepek és a családon belüli tekinthetők újradefiniálására); 3. a 20. század folyamán megnőtt a nők iskolázottsága, aminek következményeként körükben is felerősödött a szakmai érvényesülés, a karrier vágya és ambíciója; 4. megváltozott az értékrend, az élet és a világszemlélet orientációs pontjai az individualizálódás és a szekularizáció irányába tolódtak el (ebből a szempontból megjegyzendő, hogy a családi együttélés formáinak változásaira az említett jelenségek csak a II. világháború után gyakoroltak lényeges hatást); 5. a szociális állam kialakulása, illetve a család életébe történő szociálpolitikai beavatkozások megszorodása az állam részéről (főleg a családi pótlék és a gyermekgondozási segély formájában), miáltal az állam részleges felelősséget vállalt a család gazdasági alapjának biztosításáért, s ezáltal megerősítette az alternatív családtípusok létrejöttének lehetőségét (például férjezetlen anya egy vagy több gyer-

18 Részletesebben lásd: Vinen, 2007. 73–130.

mekkel);¹⁹ 6. a családjog és a házasságjog változásai, amelyek egyúttal a házastársak, valamint a családon belüli nemzedékek közti viszonyok szabályozásának az eszközét is jelentik.

A hosszú távú folyamatok széles kronológiai ívet felrajzoló perspektívája lehetővé teszi néhány olyan általánosító következtetés korrekcióját, amelyekre az I. és a II. világháború családi és társadalmi viszonyait vizsgáló történeti kutatások jutottak. Mivel a család vizsgálata továbbra is elsősorban a történeti demográfia és a szociális antropológia tárgyát képezi (ennek megfelelő módszertani irányultsággal és specifikus kutatási kérdésekkel), a háborúnak a család mindennapi életére gyakorolt hatásának rekonstruálása céljából a társadalomtörténeti kutatás mutatkozik leginkább célravezetőnek, amely a kevésbé hivatalos, főleg regionális kötődésű és személyes jellegű források iránt érdeklődik.

Túlélési stratégiák

A szakirodalomban és a zszurnalisztikában is általánosan elterjedt fogalom, a *túlélési stratégia* a szociálpszichológia köréből származik, s definíciója szerint nem más, mint az egyén reakcióinak összessége egy olyan helyzetben, melyben az egyén vagy egy csoport életét, illetve egészségét közvetlen veszély fenyegeti.²⁰ Tágabb értelemben a túlélési stratégia az arra irányuló törekvést jelenti, hogy az egyén vagy a csoport megőrizze a társadalmi helyzetét azon a közösségen belül, melyhez tartozik (például a család, a nemzetiség vagy valamilyen tágabb közösség).

A háborúnak a családot érintő konkrét következményeit vizsgálva egyaránt kiaknázhatjuk a hivatalos forrásokat, például a hivatalos statisztikákat, rendeleteket és a hivatalok helyzetjelentéseit (főleg a közigazgatás alsóbb szintjeiről valókat), valamint a katonaságnak és más intézményeknek adott belső instrukciókat. A korabeli sajtó is fontos információkat nyújt a kutatás számára. De ha meg akarjuk ismereni a túlélési stratégiáit, az egyének és a csoportok cselekedeteinek motivációját, akkor nem lehetünk meg a személyes jellegű anyagok, az emlékiratok, naplójegyzetek és levelek nélkül, amelyek a tanúságtétel szempontjából a legértékesebbeknek számítanak; rajtuk kívül a szépirodalom is számos jelenséget rögzít. Van még egy forrás, amely szinte teljesen kihasználatlan: az I. világháború szemtanúinak írásban rögzített elbeszélései, amelyek a Szlovák Néprajzi Társaság (Národopisná spoločnosť Slovenska) levéltárában találhatóak.²¹

A túlélési stratégiák milyen konkrét praktikáit tárják fel előttünk az említett történeti források? A döntő és meghatározó tényező annak az egyénnek vagy csoportnak a társadalmi helyzete, melynek a reakcióit vizsgáljuk. Más helyzetben volt és más túlélési stratégiát választhatott és választott a katona, a hátországi lakos, a

19 Abból a jellemzésből indultunk ki, amelyet egy, az európai társadalomtörténet ábrázolására törekvő, a nyugat- és a közép-kelet-európai régiót is figyelembe vevő mű tartalmaz. Tomka, 2009. 132–133. (Lásd bővebben a *Családok és háztartások* című fejezetben.)

20 A definíció kapcsán lásd: Valent, 1998. (Különösen az *Introduction to Survival Strategies* című fejezet.)

21 Az anyagokat szlovák etnológusok elemezték. Kiliánová, 2003, 2004.

férfi, a nő, a gyermek, a hadifogoly vagy a menekült. A háborúnak mint rendkívüli helyzetnek pedig az a sajátossága, hogy a társadalmi pozíció nagyon gyorsan megváltozhatott a bevonulás, sebesülés, fogságba esés, megözvegyülés, árvaságra jutás és hasonló fordulatok következtében. A döntéshozás határait a háborús viszonyok jelölték ki, az állam pedig a családokra és az egyénekre is döntő hatást gyakorolt, s ez a befolyás a háború folyamán egyre erősebbé vált. Megállapításunk kétséget kizáróan érvényes, függetlenül attól, hogy melyik álláspont felé hajlunk az Osztrák–Magyar Monarchia háborús rendszeréről, annak totalitására folyó vitában. A rendszer mindenestre az irányított gazdaság, a politikai légkört az elnyomás jellemezte, a személyek, áruk mozgását és az információáramlást egyaránt kiterjedt apparátus ellenőrizte. Akár azt állapítjuk meg, hogy az I. világháború úgynevezett totális háború volt, akár úgy látjuk, hogy csak a totalitarizmus bizonyos vonásait viselte, illetve még csak tartott a totális háború felé, akkor is azt látjuk, hogy az állam ellenőrző szerepe erősödött, és érvényesült szándéka, hogy gyakorlatilag az élet minden területét szabályozza.²²

A viselkedési stratégiák típusaival összefüggésben egyaránt beszélhetünk az egyén, a család vagy a csoport, valamint a tágabb közösség – például a város, a község, a megye vagy nagyobb területi egységek lakóinak – túlélési stratégiáiról. A kortársak ezeknek a közösségeknek a nevében cselekedtek vagy rájuk hivatkoztak, amikor például az államilag irányított termelés és elosztás keretében biztosítani próbálták a közösségük számára az alapvető létszükségleti cikkeket. A propaganda is az államra, illetve a hazára hivatkozott mint legfőbb egészre, s minden lakosnak a haza érdekében, annak túlélését segítve kellett cselekednie és engednie az igényeiből. A háború alatti ellátás körülményeit tanulmányozva azt látjuk, hogy a saját szükségletekért, illetve a túlélést szolgáló alapvető nyersanyagokért vívott harcban különböző közösségek álltak szemben egymással: például a város a katonasággal,²³ ezzel párhuzamosan a „kiéhezett” város a „jól ellátott” vidékkel, Pozsony Béccsel, a Lajtán túli területek Magyarországgal,²⁴ illetve a Monarchia Németországgal (például az Oroszországból szerzett hadizsákmány elosztásakor).²⁵

22 Például a németországi, angliai és franciaországi helyzetet értékelő Bedřich Löwenstein szerint az I. világháború csupán előrevetítette a totális jellegét: „Az 1916/17-es évek mindazonáltal határkövet jelentenek, amely a háború – még mindig nem teljes – *totalizációja* felé mutat...” (Löwenstein, 2001. 39.). Az I. világháború társadalomtörténetével foglalkozó egyik legújabb magyar munka a háború totális jellegét állapítja meg, illetve azt, hogy a magyarországi rezsimet 1916 közepétől a totalitárius vonások túlsúlya jellemezte (Bihari, 2008. 245–246.). Hans-Ulrich Wehler legújabb, Németország társadalomtörténetét áttekintő monumentális művében mindkét világháborút totális háborúként jellemzi (Wehler, 2003.).

23 A városok kötelesek voltak élelmiszert, takarmányt, fűtőanyagot és más szükséges dolgokat biztosítani a katonaságnak, ezen túl pedig végre kellett hajtaniuk a lovak és a fogatok katonai célokból történő rekvirálását (kényszerű felvásárlását), mégpedig a 68/1912. és a 69/1912. számú törvények értelmében, amelyek a háború esetén a katonaságnak nyújtandó szolgáltatásokról, a hadsereg lovakkal és fogatokkal való ellátásáról rendelkeztek. Az ellátási problémák gyakran feszültséget idéztek elő a helyőrség és a város viszonyában és konkurenské tették őket.

24 Ennek példái azok a vizályok és vádaskodások, hogy Magyarország saját szükségleteinek kielégítése céljából és Ausztria rovására visszatartja az élelmiszert és a nyersanyagokat.

25 Dudeková, 2007a. 123–142.

A következőkben meghatározzuk a túlélési stratégia néhány olyan, a válsághelyzetekben alkalmazott típusát, amelyek specifikus, olykor egzisztenciális háttérhelyzetekre adott válaszok voltak. Hosszabban elidőzünk a katonák túlélési stratégiái mellett, amelyekkel nálunk az I. világháború szakirodalmában csak elégtelen vagy minimális mértékben foglalkozott.

A katonák stratégiái

1. *A harctér elkerülése mint célkitűzés* a következőképpen jellemezhető. A háború elkerülhetetlenségét, a trónörökös halálának jogos megtorlását s a hazáért és a császáráért vívandó harc hazafiúi kötelességét hirdető propagandisztikus jelszavak dacára az általános hadkötelezettség alapján behívott katonák háborús lelkesedése korántsem volt olyan intenzív, mint azt a főparancsnokság kívánta volna. A túlélési stratégiák szempontjából nem csupán az váltott ki logikus reakciót, hogy kiszakították őket megszokott társadalmi (és családi) kapcsolataik közegéből, hanem elsősorban az egészségkárosodás és az élet elvesztésének veszélye. Sok férfi – főleg, aki családapa volt – igyekezett elkerülni a bevonulást, vagy legalább olyan beosztáshoz próbált jutni, amely a lehető legbiztonságosabb túlélés záloga lehetett. A cél elérése érdekében hivatalos és nem hivatalos eszközöket is alkalmaztak: egyaránt szerepelt közöttük a protekció és a korrupció, a kérvények, kérelmek, közbenjárások egész sora a névtelen feljelentésekig bezárólag. A mozgósítás idején még nem jegyezték fel dezertálásokat, de ismertek azok a praktikák, amelyekhez a szlovák fiatal emberek folyamodtak, hogy elkerüljék a hadkötelesek névsorába való beírást (közéjük tartozott például az emigráció).

A katonáskodás elkerülésének kisszámú legális lehetőségei közé tartoztak az egészségügyi indokok, vagy az arra való hivatkozással történő felment(et)és, hogy a szóban forgó személy nélkülözhetetlen a gazdaság számára.²⁶ Éppen a felsorolt körülményeket használták ki a veszély előli menekülésre, s ezek kapcsolódtak össze a legnagyobb mértékű korrupcióval. A katonai szolgálat alóli kibúvás a túlélésért vívott harc mindennapi részévé vált, s a kiegészítő sorozások ismétlődő jelensége volt. Az emberek alkalmazkodtak a gyorsan változó körülményekhez – éltek a rendelkezésükre álló eszközökkel vagy újakat találtak. Ha nem sikerült elkerülni a bevonulást, és lehetetlen volt elintézni a megfelelő beosztást, akkor az érintettek kérvényeket adtak be egy másik alakulathoz, vagy sebesülés és kórházi felvétel esetén egy másik (a családhoz közelebb lévő) kórházba való áthelyezés céljából; szabadságot kértek az aratás idejére (ezt a lehetőséget az írni-olvasni csak ügyyel-bajjal tudó vidéki nők is bőségesen kihasználták), igyekeztek ismételt felmentetni magukat a megváltozott előírások alapján, melyek értelmében a háború

26 A bevonulást hivatalos indokkal azok a férfiak kerülhették el, akikről a hatóság megállapította, hogy pótolhatatlanok a közigazgatás, a közbiztonság, az egészségügy és a gazdaság számára. Leggyakrabban a mezőgazdasági nagybirtokok, a hadseregnek szállító vállalatok, bankok stb. alkalmazottairól volt szó. Később más, a folyamatos ellátás szemszögéből nélkülözhetetlen szakmák képviselőiből, például a malomok és pékségek dolgozóiból is hiány volt.

későbbi szakaszában nem kellett bevonulniuk. Esetenként megtörtént, hogy egyeseket szakképesített, a katonaság ellátása szempontjából nélkülözhetetlen feladatot ellátó személyekként a hátszögbe vezényeltek.

A frontra vezénylés alóli kibújás és a biztonságos „irodai hely” megszerzésének szokványos gyakorlata volt, hogy valaki önkéntesnek jelentkezett. Ezt a taktikát főleg az előrehaladottabb életkorban lévő és megfelelő képzéssel rendelkező férfiak választották, akiknek a képzettsége garantálhatta az effajta „elhelyezést”. A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy több, politikailag elkötelezett szlovák személyiség ezt az utat választotta.²⁷ Ennek a magatartásnak az okát gyakran a pacifizmus vagy a rendszerrel szembeni ellenállás jelentette. Például Ivan Thurzo, a Szlovák Nemzeti Párt tagja, aki a háború után a *Národné noviny* (korábbi, régies írásmódú nevén: *Národnie...; Nemzeti Újság*) szerkesztőjeként tevékenykedett, minden lehetséges eszközt kihasználta a bevonulás és a harctéri szolgálat elkerülése érdekében, miközben nem titkolta, hogy „persze védekeztem a bevonulás ellen (...) nem akaródzott olyan hamar a vágóhídra menni”. Részletesen leírta, miféle szóba jöhető eszközöket próbált kiaknázni: a hivatalos kérvényeket éppúgy, mint a széles hálózatot alkotó ismerősök és családtagok közbenjárását.²⁸ Tanúságtételéből világosan látható, mik voltak az effajta cselekvés motívumai: a rendszerrel szembeni ellenállás, ön maga és főleg családja megmentésének szándéka, illetve a család egzisztenciájának biztosítása.²⁹

A fentiekhez hasonló, meglehet, valaki számára érdektelen fordulatok és körülmények a társadalmi feszültség és az elégedetlenség fontos forrásaira világítottak rá már a mozgósítás során: a vagyonosabb rétegek és a szakképzéssel rendelkező csoportok már a bevonuláshoz előnyben voltak, következésképp nagyobb esélyük volt arra, hogy életüket és egészségüket is megőrizik. A hadseregen belüli hierarchia természetesen a civil társadalom hierarchiáját másolta, de a katonaságon belüli szakadékszerű különbségek a háború alatt még mélyebbekké váltak és elősegítették a lázadások kirobbanását.

2. *A túlélés a fronton mint célkitűzés* természetesen tekinthető. A külföldi szakirodalom már hosszabb ideje figyelmet szentel annak, hogyan viselkedtek a katonák a fronton. Ezzel a vitathatatlanul érdekes, nálunk azonban még szinte alig érintett témával összefüggésben röviden csak fel szeretném hívni a figyelmet néhány jelenségre. A frontokon szolgáló katonák visszaemlékezéseiből és leveleiből látható, hogyan változott meg a viszonyuk a háború valóságához, s így súlyosan kérdésessé válik a sorkatonák és a tisztikar egy részének háborús lelkesedését hirdető mítosz. (A lelkesedés mítoszáat napjainkra a nyugati történetírás is átértékelte.) Még ha a háború kitörésekor jelen volt is a militarista lelkesedés, a harcokban szer-

27 Közéjük tartozott például Ivan Thurzo és Janko Jesenský. Jozef Gregor Tajovský emlékirataiból és levelezéséből kitűnik, milyen dilemmát jelentett számára annak eldöntése, hogy ezt a stratégiát válassza-e.

28 Felesége még azt is elérte, hogy Prohászka Ottokár püspök audiencián fogadja. Thurzo, 1987. 187–192.

29 Az összes helyett álljon itt egy jellemző idézet: „Nem akartam semmi többet, csak bekerülni a tiszti iskolába, és valamilyen rangot viselve menni a harctérre, hogy hősi halálom esetén feleségem megkaphassa a megfelelő nyugdíjat. Pénzügyesként még nem voltam nyugdíj jogosult, és nem akartam, hogy a feleségem és a család váratlan halálom esetén nyomorba jusson.” Uo. 193.

zett közvetlen tapasztalatok és a frontok durva valósága „kijózanodáshoz” vezetett.³⁰ Leginkább a sorkatonák levelei tartalmaznak számos olyan tanúságtételt, amelyek testi és lelkiállapotuk negatív oldalaira világítanak rá: a frusztrációra, a félelemre és a reménytelenségre. Azokban a harcterről küldött levelekben, amelyek kézbesítését a cenzúra megakadályozta, nagy számban fordultak elő ilyen jellegű közlések. Ebben a kontextusban sajtószerű jelleget képviselnek a hadifoglyok visszatartott levelei, amelyek egyfelől a hadifogoly- és internálótáborok embertelen körülményeit panaszolják el (számos ilyen levél valójában segélykérés), gyakran pedig az elszigeteltség és a szenvedés miatt előállt lelkiállapot képei, nemegyszer pedig a levélíró lelki zavarairól is tanúskodnak.³¹

A forrásokban azzal is találkozunk, hogy a hadvezetés miként reagált azokra a nemkívánatos cselekményekre, melyek a katonák megpróbáltatásai elmenekülni a harcterről – leggyakrabban a dezertálás (főleg a fogságba menekülés), a szimulálás és önnön egészségük megkárosítása kerül szóba. Éppen a hadvezetés belső utasításai szolgálnak bizonyítékkul arra, hogy a frontkatonák meglehetősen gyakran folyamodtak öncsonkításhoz, s hogy velük szemben erélyesen jártak el. A hadügyminiszter 1916. december 12-i rendelete szigorú büntetést írt elő „a katonák messzemenően veszedelmes, szándékos öncsonkítása” esetében, és példás büntetések kiszabására adott utasítást: a vétkeseket katonai bíróság elé kellett állítani, s a bizonyítékok hiányának az esetében is katonai börtön volt a büntetésük. A frontról semmiképp sem volt szabad elszállítani őket, s ezeket a katonákat komoly egészségügyi következmények fennállásakor is az állapotuknak megfelelő frontszolgálatra kellett beosztani. A hadügyminiszter 1917. március 2-i, a dezertálás és az öncsonkítás ellen irányuló rendelete azt állapította meg, hogy „a bejelentett dezertálások száma feltűnően magas, és folytonosan nő”, s hogy „az öncsonkítás viszonylag gyakran fordul elő bizonyos alakulatoknál”. Az állásfoglalások hangsúlyozták: a katonaságot nyomatékosan figyelmeztetni kell arra, hogy „szándékos öncsonkítással nem lehet elérni a felmentést a frontszolgálat alól”. Az ugyanezen év júniusából származó rendelet az önkéntes egészségkárosítás konkrét módjait is ismertette: arra figyelmeztetett, hogy „szaporodnak az önkárosítás aktív vegyi anyagokkal történő, gyulladásokat okozó esetei, amelyek az orvosok számára többnyire ismeretlenek, és csak szakszerű kivizsgálás által tárhatók fel”. Az ilyen anyagok közé tartoztak például a dohányszemcsék és a ricinus.³²

Hasonlóan viszonyult a hadvezetés azokhoz a lelki zavarokhoz, amelyekről egyes katonák a frusztráció, illetve a közvetlen testi károsodás vagy a bombarobbanások sokja miatt szenvedtek. Annak ellenére, hogy az ilyen típusú károsodást szenvedett katonák száma nőtt, s a korabeli pszichiátria ezeket a zavarokat a neu-

30 Érdekes átváltozáson ment át például Ján Hrušovský, amit nyíltan meg is írt az emlékirataiban (Hrušovský, 1919). A katonáknak a harctéri valóságra adott reakcióiról színes képet fest Jozef Tiso a frontról írott tudósításaiban (Tiso, 2002. 17–84.).

31 A katonai cenzúra és a posta megszervezésének módjáról és a cenzúráról lásd: Dudeková, 2007b. 125–135. A levelek értelmezése: Dudeková, 2006. 102–114.

32 HTL. Az első világháború, K.u.K. Zensurkommission Budapest für Korrespondenzen an Kriegsgefangene, 4424. sz. doboz, a Hadügyminisztérium rendeletei és körlevelei.

rózis sajátságos formájaként, úgynevezett háborús neurózisként diagnosztizálta,³³ s ezzel az elnevezéssel a hadvezetés is realitásként akceptálta, létezését a nyilvánosság előtt mégis hosszú ideig ignorálta, és szimulálásnak minősítette a jelenséget. A tényleges egészségromlást olyan jelentős károsodásnál is megkérdőjelezték, mint a bombázás okozta sokk. Jóllehet az Osztrák–Magyar Monarchiában a pszichiátria magas színvonalat ért el (nem elhanyagolható volt a magyar pszichoanalitikai iskola alapítójának, Sigmund Freud közeli munkatársának és barátjának, Ferenczi Sándornak a hatása), a háború folyamán az új típusú megbetegedést és gyógyítását illetően nem sikerült megfelelő következtetésekre jutni.³⁴

A háború sújtotta területeken élő civilek túlélési stratégiái

Szélsőséges élethelyzetekbe kerültek azok a polgári lakosok, akik a hadműveletek által közvetlenül érintett területeken éltek. A mai Kelet-Szlovákia területén élő lakosság egy részét ideiglenesen evakuálták, s ezek az emberek menekültek lettek.³⁵ A szakirodalom viszonylag jól leírja, milyen sajátságos túlélési stratégiák jutottak érvényre ebben a helyzetben, főleg az orosz katonasággal való találkozások során. Elég emlékeztetni arra, hogy a polgári lakosok feszült helyzetét gyakran az evakuálásnál jelentkező káosz jellemezte, fosztogatásokra került sor, az információhiányt pedig álhírek és mendemondák súlyosbították. A menekültekhez a többségi lakosság nem mindig viszonyult barátságosan, sőt a háború későbbi szakaszában, az elmélyülő gazdasági és ellátási válsággal párhuzamosan a „hazai” lakosság védekező magatartással reagált a menekültek megjelenésére. Különösen így volt ez a túlnyomórészt az ortodox zsidósághoz tartozó galíciai menekültek esetében, akiknek a felbukkanása az idegengyűlölet és az antiszemitizmus megnyilvánulásainak meg- szaporodását vonta maga után.

1. *A létszükségletek biztosítása* elsődleges célnak számított a *szabályozott gazdaságban*. Amíg a lakosságon belüli részarányuk miatt a menekültek helyzete kivételesnek számított, a lakosság többsége elsősorban azokkal a problémákkal küszködött, amelyeket a hadiállapot idézett elő a gazdaság és az ellátás területén.³⁶ Az emberek pánikszerűen, tömegesen vették ki a bankbetéteiket, felvásárolták az alapvető árucikkek készleteit. Az infláció és az életszínvonal általános csökkenése a megélhetés új forrásainak felkutatására kényszerítette az embereket – a legismertebb közülük talán a csempészés és a feketézés, tehát az egyes termékek feketepiacon történő eladása. A nyersanyaghiány következtében vidéken új haszonnövények termesztésére vagy állattenyésztésre tértek át. Elterjedt jelenség volt az ezüst-

33 A jelenkori pszichiátria több zavart is – a bombázás okozta sokkot, a háborús neurózist, a harc miatti fáradtságot – a poszttraumatikus stressz-szindróma korszerű szakkifejezésével jelöl.

34 Ferenczi Sándor csak a háború után adta közre kutatási eredményeit (a *Háborús neurózis pszichoanalízise* című előadását 1918 szeptemberében, a *Háborús neurózis két típusa* címűt pedig 1919-ben).

35 1914–1915 fordulóján, az orosz csapatok betörését megelőzően mintegy 10 ezer lakost és csaknem 40 községet evakuáltak.

36 A legújabb irodalomból lásd: Holec, 2008. 99–135.; Dudeková, 2008, továbbá az ott felsorolt szakirodalmat. Pozsonyra lásd: Dudeková, 2014.

érmék és a nemesfémek felhalmozása, és a föld spekulatív célú felvásárlása. A hadiszállításoknak köszönhető nyereség mellett éppen a hiánycikkkel és az ingatlanokkal való spekuláció vált a gyors meggazdagodás és társadalmi felemelkedés legfőbb forrásává azoknak a társadalmi csoportoknak az esetében, amelyek a gyártás és az ellátás szabályozott rendszerében kialakult rendkívüli körülmények révén előjuthattak. A család megélhetését szolgáló megfelelő anyagi források biztosításának szokványos stratégiáját jelentette a készletek felhalmozása és eltitkolása, a rekvirálás alóli kibújás, valamint az igyekezet, hogy a család számára katonai juttatásokat és segélyeket biztosítsanak.

Az önellátásra irányuló törekvés a család és a nagyobb közösségek esetében is sikeres stratégiának bizonyult: nem csupán az egyes családok kezdtek hasznónövényeket termesztetni és közszükségleti cikkeket készíteni saját szükségleteik kielégítése céljából, hanem a városok, a katonai kórházak és a katonai táborok is hasonlóképpen reagáltak. Az életszínvonal rendkívüli mértékű csökkenése, az élelmiszer és a fűtőanyag állandó hiánya a háború utolsó szakaszaiban a szociális feszültség fokozódásához vezetett. Az éhségstrájkokat, lázadásokat és fosztogatásokat ebből a szempontból szintén egyfajta túlélési stratégiának lehet nevezni.

2. A *lojalitás kimutatása* is része lett a túlélésért folytatott harcnak. A háborúban szabadságjogokat korlátozó, rendkívüli intézkedéseket rögzítő törvényeket hoztak, így az állammal és a rendszerrel szembeni lojalitás nyilvános, a propaganda által is megkövetelt kimutatása nem csupán követendő viselkedésmintává, hanem a túlélési stratégiák egyikévé vált. Annak kinyilvánítására, hogy ki-ki „áldozni szeretne a haza oltárán”, a hátszágban különböző „hazafias akciók” révén kerülhetett sor: hadikölcsönt lehetett jegyezni, hozzá lehetett járulni a speciális háborús gyűjtésekhez (például az „Aranyat vasért” akció jegyében), illetve a nyilvános ünnepeken való részvétellel vagy az önkéntes szolgálattal. Az emlékiratoknak köszönhetően számos olyan tanúságtételt ismerünk, melyek szerint az illojális polgárokat vagy az azzal gyanúsított embereket megfigyelés, kémkedés, besúgás és csendőrségi üldöztetés fenyegette. Az alispánok vagy a magyar belügyminisztérium belbiztonsági részlegének iratanyaga azt bizonyítja, hogy ilyen esetek kapcsán meglehetősen nagyszámú vizsgálatra került sor, és igen gyakoriak voltak a feljelentések is, amelyeknek az állami csendőrség és a helyi katonai parancsnokságok valóban nagy (és gyakran indokolatlan) figyelmet szenteltek, a névtelen feljelentéseket is beleértve. Ezek többségét az jellemezte, hogy magánéleti vonatkozásúak voltak, s épp a „család általi zsarolás” vált a kényelmetlen személyek büntetésének és megfélemlítésének hatásos eszközévé. A feljelentések jellegére vetett futó pillantás is egy további jelenségre mutat rá: az etnikai s a vallási türelmetlenség, valamint az idegengyűlölet fokozódására. Az idegenek elleni vádaskodás s a csendőrség és a katonai hatóságok idegenek elleni eljárásai gyakran az abszurditás érzetét keltik.³⁷

3. Az *információszerzés* is stratégiai kérdéssé vált. A sajtó- és a gyülekezési szabadság korlátozása, az információáramlás ellenőrzése a cenzúra által, valamint

37 MNL OL BM. Rezervált iratok (K 149.). A szlovákok lojalítására és a lojalitás problémájára általában lásd: Dudeková, 2011; Mannová, 2007; Szabó, 2014.

a közvélemény viszonylag sikeres és erős befolyásolása a propaganda segítségével komoly következménnyel járt: a lakosság csak gyér ismeretekkel rendelkezett arról, hogy a valóságban mi történik odahaza és külföldön. Számos sajtótermék behozatalának, különböző, főleg a rezsim kudarcait tanúsító hírek publikálásának a tilalma, az újságokban a sajtócenzúra következtében üresen maradt helyek, valamint a postát sújtó cenzúra a mindennapi valóság szokványos részévé vált. A hivatalos információforrások iránti bizalom a háború elhúzódásával párhuzamosan rohamosan csökkent. Nem hivatalos értesüésekhez családi és baráti kapcsolatok révén, gyakran pedig tiltott praktikák segítségével jutottak hozzá az emberek. Ismeretesek a hírek továbbításának azon módszerei, amelyeket a szlovák és a cseh politikusok, illetve a hazai és a külföldi ellenállás képviselői alkalmaztak. A „passzív vidéki lakosság” általánosan elterjedt képének szemszögéből meglepőek azok a stratégiák, amelyekhez a kevésbé iskolázott rétegek folyamodtak (a nőket is beleértve), hogy elkerüljék az ellenőrzést és kijátsszák a cenzúrát.³⁸

A háború utáni túlélési stratégiák az egyének és a családok esetében is nagyon hasonlítottak azokhoz, amelyeket a háború alatt sajátítottak el, s a háborús időkben be is váltak. Ennek az volt az oka, hogy a gazdasági és szociális problémák továbbra is fennálltak. Szlovákiában a háború utáni valóság de facto a hadiállapot folytatását jelentette, a lakosság többsége pedig már nem vágyott másra, mint a hadiállapot befejezésére és a viszonyok konszolidálására. A háborút követő gazdasági válság és a háború társadalmi következményei azonban mindenütt jelen voltak. Az, hogy az új köztársaság „megjutalmazza” a „hősöket” a nélkülözéssel töltött évekért, sok ember számára illúziónak bizonyult. A várakozások és a valóság között feszülő ellentétek lappangó módon a radikalizálódás táptalaját jelentették, s a radikalizmus végül egy új háborús konfliktusba torkollott.

G. Kovács László fordítása

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

HTL

Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

MNL OL BM

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. Belügyminisztériumi Levéltár, Budapest

³⁸ A konkrét esetekre: Dudeková, 2007b. 30.

2. Kiadott források és szakirodalom

Abramsová

2005 Abramsová, Lynn: *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*. Brno, 2005.

Audoin-Rozeau

2014 Audoin-Rozeau, Stéphane: Kinder und Jugendliche. In: *Enzyklopädie Erster Weltkrieg: Aktualisierte und erweiterte Studienausgabe*. Hrsg. v. Krumeich, Gerd–Hirschfeld, Gerhard–Renz, Irina. Stuttgart, 2014. 135–141.

Audoin-Rouzeau–Becker

2000 Audoin-Rouzeau, Stéphane–Becker, Annette: *14–18, retrouver la guerre*. Paris, 2000. (Magyar fordításban: *1914–1918, az újraírt háború*. Bp., 2006.)

Bihari

2008 Bihari Péter: *Lövészárkok a hátságban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Bp., 2008.

Daniel

1993 Daniel, Ute: Der Krieg der Frauen 1914–1918. Zu Innenansicht des Ersten Weltkriegs. In: *„Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch...“ Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*. Hrsg. v. Hirschfeld, Gerhard–Krumeich, Gerd–Renz, Irina. Essen, 1993. 131–149.2014 Daniel, Ute: Frauen. In: *Enzyklopädie Erster Weltkrieg: Aktualisierte und erweiterte Studienausgabe*. Hrsg. v. Krumeich, Gerd–Hirschfeld, Gerhard–Renz, Irina. Stuttgart, 2014. 116–134.

Donson

2010 Donson, Andrew: *Youth in the Fatherless Land: War Pedagogy, Nationalism, Authority in Germany 1914–1918*. Cambridge, Mass., 2010.

Dudeková

2006 Dudeková, Gabriela: Protirečivé spomienky? Zázitky z prvej svetovej vojny. In: *OS (Fórum občianskej spoločnosti)*, 10. (2006) 1–2. sz. 102–114.2007a Dudeková, Gabriela: Stravovanie a zásobovanie mesta za prvej svetovej vojny. In: *Dobrou chuť veľkomesto. Sborník příspěvků z 23. mezinárodní konference Archivu hlavního města Prahy*. Ed.: Fejtová, Olga–Ledvinka, Václav–Pešek, Jiří. Praha, 2007. (Documenta Pragensia, XXV.) 123–142.2007b Dudeková, Gabriela: Vojenská cenzúra korešpondencie. Niekoľko úvah o vzťahu armády a spoločnosti za prvej svetovej vojny. In: *Miles Semper Honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležitosti životného jubilea Vojtecha Dangla*. Ed.: Segeš, Vladimír–Šed'ová, Božena. Bratislava, 2007. 125–135.2008 Dudeková, Gabriela: Každodenný život za vojny. In: Kováč, Dušan a kol.: *Prvá svetová vojna 1914–1918*. Bratislava, 2008. (Slovensko v 20. storočí, zv. 2.) 169–186.2010 Dudeková, Gabriela: Vplyv Veľkej vojny a rozpadu Habsburskej monarchie na právne a spoločenské postavenie žien. In: *1918: Model komplexného transformačného procesu?* Ed.: Kostrbová, Lucie–Malínská, Jana. Praha, 2010. 169–191.2011 Dudeková, Gabriela: Dvojsečná zbraň. Vojnové nadšenie, perzekúcie a problém lojality Slovákov v prvej svetovej vojne. In: Ivaničková, Edita a kol.: *Kapitoly z histórie stredo-európskeho priestoru v 19. a 20. storočí. Pocta k 70-ročnému jubileu Dušana Kováča*. Bratislava, 2011. 243–268.2014 Dudeková, Gabriela: Eine Stadt an der Grenze im Grossen Krieg: Am Beispiel Pressburgs. In: *Der Erste Weltkrieg an der „Heimatfront“*. Tagungsband der 33. Schläiningener Gespräche, 22. bis 26. September 2013. Hrsg. v. Kropf, Rudolf. Eisenstadt, 2014. 113–148.

Gebhart–Šedivý

2001 *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Ed.: Gebhart, Jan–Šedivý, Ivan. Praha, 2001.

Grayzel

2014 Grayzel, Susan R.: Men and Women at Home. In: *The Cambridge History of the First World War*. Vol. III. *Civil Society*. Ed.: Winter, Jay. Cambridge–New York, 2014. 96–120.

Heinemann

2004 Heinemann, Rebecca: *Familie zwischen Tradition und Emanzipation. Katholische und sozialdemokratische Familienkonzeptionen in der Weimarer Republik*. München, 2004.

Hirschfeld

2004a Hirschfeld, Gerhard: Der Erste Weltkrieg in der deutschen und internationalen Geschichtsschreibung. In: *Politik und Zeitgeschichte*, 29–30. (2004) 3–12.

2004b Hirschfeld, Gerhard: Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg: Kriegserfahrungen in Deutschland. Neuere Ansätze und Überlegungen zu einem diachronen Vergleich. In: *Zeitgeschichte-online*, 2004. Mai. <http://www.zeitgeschichte-online.de/sites/default/files/documents/hirschfeld2004.pdf>.

Holec

2008 Holec, Roman: Hospodárstvo. In: Kováč, Dušan a kol.: *Prvá svetová vojna 1914–1918*. Bratislava, 2008. (Slovensko v 20. storočí, zv. 2.) 99–135.

Horská

1990 Horská, Pavla: Demografie rodiny v 19. století. In: Horská, Pavla–Kučera, Milan–Maur, Eduard–Stloukal, Milan: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha, 1990. 379–399.

Hrušovský

1919 Hrušovský, Ján: *Zo svetovej vojny*. Martin, 1919.

Jakešová

2008 Jakešová, Elena: Sociálne pomery a zmeny v sociálnej štruktúre. In: Kováč, Dušan a kol.: *Prvá svetová vojna 1914–1918*. Bratislava, 2008. (Slovensko v 20. storočí, zv. 2.) 161–169.

Jelentés és évkönyv

1924 A. M. Kir. *Kormány 1915–1918. évi működéséről és közállapotról szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Bp., 1924.

Kiliánová

2003 Kiliánová, Gabriela: Divided Memories: The Image of the First World War in the Historical Memory of Slovaks. In: *Sociológia*, 35. (2003) 35. 3. sz. 229–246.

2004 Kiliánová, Gabriela: Erlebt und erzählt. Der Erste Weltkrieg aus der mikrosozialen Perspektive. In: *Aggression und Katharsis. Der Erste Weltkrieg im Diskurs der Moderne*. Hrsg. v. Ernst, Petra–Haring, Sabine A.–Suppanz, Werner. Wien, 2004. 263–281.

Kováč et al.

2008 Kováč, Dušan a kol.: *Prvá svetová vojna 1914–1918*. Bratislava, 2008. (Slovensko v 20. storočí, zv. 2.)

Krumeich

1993 Krumeich, Gerd: Kriegsgeschichte im Wandel. In: *„Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch...“ Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*. Hrsg. v. Hirschfeld, Gerhard–Krumeich, Gerd–Renz, Irina. Essen, 1993. 11–24.

Krumeich–Hirschfeld

2014 Krumeich, Gerd–Hirschfeld, Gerhard: Die Geschichtsschreibung zum Ersten Weltkrieg. In: *Enzyklopädie Erster Weltkrieg: Aktualisierte und erweiterte Studienausgabe*. Hrsg. v. Krumeich, Gerd–Hirschfeld, Gerhard–Renz, Irina. Stuttgart, 2014. 304–315.

Kučera

2013 Kučera, Rudolf: *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*. Praha, 2013.

Lee Downs

2014 Lee Downs, Laura: War Work. In: *The Cambridge History of the First World War*. Vol. III. *Civil Society*. Ed.: Winter, Jay. Cambridge–New York, 2014. 72–95.

Lenderová–Jiránek–Halířová

2015 Lenderová, Milena–Jiránek, Tomáš–Halířová, Martina: *Vše pro dítě! Válečné dětství 1914–1918*. Praha, 2015.

Löwenstein

2001 Löwenstein, Bedřich: Paradigma války ve 20. století. In: *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Ed.: Gebhart, Jan–Šedivý, Ivan. Praha, 2001. 33–43.

Mannová

2007 Mannová, Elena: Koncept lojality. Postoj k autoritám na Slovensku počas prvej svetovej vojny. In: *Historický časopis*, 5. (2007) 4. sz. 681–698.

Pap

1934 Pap Dezső: *A magyar szociálpolitika a világháborúban*. Bp., 1934.

Reimann

2004 Reimann, Aribert: Der Erste Weltkrieg – Urkatastrophe oder Katalysator? In: *Politik und Zeitgeschichte*, 29–30. (2004) 30–38.

Šedivý

2001 Šedivý, Ivan: *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*. Praha, 2001.

Šprocha–Tišliar

2008 Šprocha, Branislav–Tišliar, Pavol: *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava, 2008.

Štatistika Slovenska

1912 Stodola, Emil: *Štatistika Slovenska*. Turčiansky Sv. Martin, 1912.

Szabó

2014 Szabó, Dániel: Hogyan fogadták a magyarok az első világháborút? In: *Tiszatáj*, 68. (2014) 7. sz. 3–14.

Thurzo

1987 Thurzo, Ivan: *Medzi vrchmi a na rovine. Spomienky*. Bratislava, 1987.

Tiso

2002 Tiso, Jozef: Denník zo severného frontu. In: Tiso, Jozef: *Prejavy a články*. I. 1913–1938. Ed.: Fabricius, Miroslav–Suško, Ladislav. Bratislava, 2002. 17–84.

Tomka

2009 Tomka, Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Bp., 2009.

Valent

1998 Valent, Paul: *From Survival to Fulfillment: A Framework for the Life-trauma Dialectic*. Philadelphia, 1998.

Vinen

2007 Vinen, Richard: *Evropa dvacátého století*. Praha, 2007.

Vítek

2014 Vítek, Peter: *Prvá svetová vojna a Liptov*. Ružomberok, 2014.

Wehler

2003 Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Bd. 4. *Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Grundung der beiden deutschen Staaten 1914–1949*. München, 2003.

Začková

2013 Začková, Jana: *Zabudnutí vojaci. Zajatci v oblasti Vojenského veliteľstva Bratislava 1914–1918*. Bratislava, 2014.

GABRIELA DUDEKOVÁ

FAMILY AND SURVIVAL STRATEGIES DURING THE FIRST WORLD WAR

LONG-TERM CHANGES IN THE SLOVAK SOCIETY

According to recent trends in historiography the author focusses on everyday life in the hinterland, presenting from a bottom-view the changes of mentality, interpersonal relations, mainly within families. She points at the fact that the war disturbed family planning and cycles, it prevented a lot of new marriages and births, and what is more, brought various illnesses and disability. From economic aspect the war changed the distribution of labour, in many cases women became breadwinners, their prestige and authority grew at their husbands' expense. However, many women were forced to stay in paid work after the war because of the post-war socio-economics crisis. On the other hand sexual indecency was evaluated inequally: while prostitution and violence in connection with soldiers remained taboo, women' adultery often led to the dissolution of the family. The most important factor in changes of the gender order (position of men and women in the family and the society) was the democratization and secularization of the new post-war regimes. At the end the author looks over possible survival strategies, i. e. avoiding to join the unit, efforts to get home at any cost from the front, while in the case of civil population ensuring everyday food and signs of demonstrative loyalty toward the authorities and the symbolic aspects of social and political life.

CONTENTS

The Great War's Interpretations in Regional Approach (László Szarka)	165
--	-----

Studies

László Szarka: From Multi-national Empires to Multi-ethnic Nation States: State-Building Nationalism in East-Central European Countries during the First World War	171
Enikő Gyarmati: Austria–Hungary in the First World War – in the Recent English Language Scholarly Literature	193
Mile Bjelajac: The Role of Serbia in the Current Historical Debates on the Origins of the First World War	217
Ágnes Ózer: Nothing New in Serbia: The Assessment of the First World War and the Reception of the Newest Foreign Literature in Serbia	241
Barna Ábrahám: The International Dimension of the Slovak Question during the First World War	257
László Kürti: Identity and Propaganda in the Art of Miltiades Manno at the Time of the First World War	289
Gabriela Dudeková: Family and Survival Strategies during the First World War: Long-term Changes in the Slovak Society	311

Book Reviews

Kokugaku in Meiji-period Japan: The Emergence of the Modern Japanese National Consciousness (Ildikó Farkas)	333
The Image of Balkan Wars in the Recent French Literature (Gábor Demeter)	338
The Role of the Albanian Storm Centre in the Outbreak of the First World War (Gábor Demeter)	341

SZERZŐINK

Ábrahám Barna, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Bjelajac, Mile, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, igazgató, Institut za noviju istoriju Srbije (Szerbiai Modern Kori Történeti Intézet), Belgrád • Demeter Gábor, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Dudeková, Gabriela, PhD, tudományos főmunkatárs, Historický ústav SAV (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet), Pozsony • Farkas Ildikó, PhD, tudományos munkatárs, egyetemi docens, MTA BTK Történettudományi Intézet, Károli Gáspár Református Egyetem • Gyarmati Enikő, doktorandusz, Eszterházy Károly Főiskola, Eger • Kürti László, habilitált egyetemi tanár, Miskolci Egyetem BTK • Ózer Ágnes, a történettudomány doktora, múzeumi tanácsos, igazgató, Muzej Vojvodine (Vajdasági Múzeum), Újvidék • Szarka László, kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

A Világtörténet 2015-ös évfolyamának megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap